

OLASZ SÁNDOR

Vállalt személyesség

A HETVENÖT ÉVES POSZLER GYÖRGY VÁLASZÚTJAI

„A művészet módján – sejtetve és nyitva hagyva; ezért gazdagítva is. Nem teória módján – megfogalmazva és leírva; ezért szegényítve is.” A *Századvégi történet* című Sándor Iván-regény elemzésében olvasható mondatok mintha Poszler György irodalomtudósi dilemmái közül az egyik legszemélyesebbet ragadnák meg. Nyitva hagyás és lezárás, szegényítés és gazdagítás végletei hogyan oldhatók föl a tudományos munkálkodásban, s föloldhatók-e egyáltalán? Hiszen a tudomány – már amennyiben nem válik a disszemináció rabjává – mégiscsak állít valamit, s állítása érdekében meggyőző érveket sorakoztat. Van retorikája, meg akar győzni, s olykor elég agresszívan akar tőlünk valamit. Addig, amíg az állítás ellenkezőjét nem hiszi, szükségszerűen lezár. Mindez nyilvánvalóan nem jelenti az állandóságot, hiszen a tudományt előállító ember hitei, következőképpen megfontolásai is változnak szüntelenül. Az autoritatív nyelvek zűrzavarában azonban ez a lehetőség valahogy nem tudatosodik igazán. Olykor végképp elhalványodik az a nehezen cáfolható tény, hogy az elemzés, értelmezés, tudományos megközelítés valamit mindig homályban hagy. De törvényszerűen elrejt valamit az a gyakorlat is, amely a művet holmi teoretikus megfontolások visszaigazolálásának tekinti. Az utóbbi évtizedeknek ettől a zsákutcájától Poszler György nagyon korán elhatárolta magát. Ha Szerb Antalról, ha Lukács Györgyről írt, mindig ott bujkált írásaiban a nyitva hagyás és gazdagítás művészi eleme.

„Az emberről emberi kapcsolatok vallanak. Ahogy vonz és vonzódik, ahogy választ vagy taszít. Ezekben is realizálódik a személyiség, legalábbis megmutatkozik. Márpedig a tudósi életműben is megkerülhetetlen. Abban, ami gondná lesz számára, meg ahogyan kérdez, és válaszol. A szubjektum választ és determinál. És persze bizonytalanná is tesz. Mert itt is elmozdít a »mérőműszer« hatása meg a mérést végző milyensége és pozíciója. Ez minden teória »bizonytalansági relációja«, amelyet az – úgymond – egzakt természettudományok a XX. században fedeztek fel, az – úgymond – inegzakt társadalomtudományok mindig is tudtak.” Az *évszázad csapdái* című, Lukács-tanulmányokat összefogó kötetből (1986) idéztem az irodalomtudomány csapdáira vonatkozó mondatokat, melyekből itt „a mérést végző milyensége” gondolkodtat el. S az a kiirthatatlan emberi tulajdonság, hogy az olvasó is kíváncsi arra a valakire, aki – ha eltakarja, ha nem – minden leírt sor mögött ott áll. Szerb Antal lehetett az ösztönzés. Nemcsak a stíluseszmény, hanem az érzelmi ihletettség – kutatási tárgy és emberi ügy elválaszthatatlansága.

A nyugatos esszé indító, meghatározó szerepe tagadhatatlan. Ámde a nyugatos hagyományú esszét elsősorban irodalomként kell olvasnunk. Hiszen rejtett jelentéseket, racionálisan megközelíthetetlen dolgokat sejtet, s olykor kifejezetten ezek mellé áll. Ez is elválaszthatatlan a személyiségtől és személyességtől, de a kifejtés fehér foltjait egy kisebb-

nagyobb mértékben hipertrofizált és a kételyeket kizáró szerep, a prófétálásba hajló emelkedettség próbálja ellensúlyozni. A jelenség egyébként a századvég, ezredforduló esztétista későnyugatosságra is érvényes. Poszler György inkább a diszkurzív logika és az érzéki-epikus közeg különös ötvözetét alakítja ki. Elmélyült gondolkodástörténeti és poétológiai fölkészültség egyfelől, a szigorúan tudományos beszéd átlendülése irodalom-, műfaj-, filozófiatörténeti elbeszélésbe másfelől. Ha Szerb Antal jellegzetes személyes műfaját a pozitívizmus élettelen adatszerűségével és szürke tudományosságával szemben alakította ki, akkor kézen fekvő lenne Poszler György vallomásságát a modern irodalomtudományos irányzatokkal szembeni ellenhatásként értelmezni. Ez azonban már csak azért sem igaz, mert Poszler tanár úr – noha sok mindent nem tud elfogadni a mai elméletekből – sok mindent be is épít: a formalizusból, strukturalizusból, újkritikából, fenomenológiából, narratológiából. Vagyis mindabból, ami a műalkotás jellemzőit érdemi módon képes artikulálni. A tudományosság sokféle forrásból megteremtett szigorú rendjét a konfesszionális beszédmód töri meg, ami nem tévesztendő össze a posztmodern eszszé tudományos beszéd és fikció közötti lebegő pozíciójával. Poszler György Kulcsár Szabó Ernő akadémiai doktori értekezésének opponenciájában meggyőzően bizonyította, hogy – Halász Gábor módszertani gondolatmenetének (*Portré és Tabló*) megfelelően – különbség van az irodalomtörténet és az irodalomtörténeti esszé között. Sok tényből korportrét vázol az egyik, s közben, időben előre haladva, az adott korszak irodalmi tendenciáinak mozgástörténetét adja – a tendencia belső szempontjai szerint. Az irodalomtörténeti esszé kevesebb (sokszor egyetlen) kilátópontot keres, s innen tekinti át azokat az irányokat, melyek nézőpontjából fontosak lehetnek – az esszéista külső nézőpontjai szerint. Poszler György esszéit olvasva éppen arra figyelhetünk föl, hogy írásai e tekintetben is átmeneti változatot alakítanak ki, minthogy megtartják az irodalom történetiségének, egymásra épülésének, linearitásának belső szempontjait, de mégsem az irodalomtörténet aprólékos-sága érvényesül, hanem az egyébként külső szempontokat is érvényesítő irodalomtörténeti esszé problémaérzékenysége, jellemzőnek ítélt jelenségek iránti fogékonysága. A Szerb Antal-monográfia (1973) irodalomtörténet. *A regény válaszútjai* (1980) inkább irodalomtörténeti esszé. A klasszikus történeti realizmus és a modernség közötti félszázad teljességre törekvő történetét nem adhatja, a műfaj átmenetét és fordulatát három nagy nyugati irodalom reprezentatív mestereinek portréival érzékelteti – belső és külső nézőpont egyensúlyában. *A Ké ez a történelem?* (2003) egyik esszéje (esszé az esszéről), a „Teoretikus” bevezetés: *A tizedik Múzsza? Kísérlet a kísérletről* aztán minden eligazítást megad. Az erős szubjektivitással mint elengedhetetlen feltétellel indít, majd az esztétika magatartása és az esztétikai magatartás (Hartmann) között helyezi el a műfajt. „Az esszé, a kísérlet – természetesen – mindvégig absztrakciókkal dolgozik. De éppen a szemlélet, a kép által is lendül a metafora felé. Hogy egyes jelenségek nem fogalmi-állandó, hanem érzéki-egyszeri összekapcsolásával megpróbálja kimondani vagy sugallni a kimondhatatlant, megpróbálja láthatóvá tenni vagy sejtetni a láthatatlant.” Az esszé ebben a felfogásban nem a megérkezés, hanem az úton levés műfaja. „Közelíteni akar, de még nem érkezett meg.” Átmenet továbbá a tudomány és a bölcelet, az értekezés és a traktátus között.

Itt a magyarázat, hogy miért lett Szerb Antal és az esszéíró nemzedék Poszler György eszménye. Még a kor is hasonló: a védekezés, az irodalomba való visszavonulás kora. A szándék rokonsága: nem elhinni és hitetni, hogy csak az lehet tudományos, ami érthet-

len. „Hogy jól »átmenjen«. Mert az irodalom nemcsak a szakmáé. Illedelmes apparátussal. Hogy ne hivalkodjon. Mert csak a mű igazán fontos. Derűs toleranciával. Hogy ne bántson. Mert nem biztos, hogy igazam van. Érzelmi ihletettséggel. Hogy személyes legyen. Mert élmény és átélés is szükségeltetik.” A melankolikusnak minősített meditáció így mégis csak „ars theoretica”. A „szorongó tájékozatlanságban” újra és újra elveket megfogalmazni – szüntelenül visszatérő igény ez Poszler György pályáján. Visszamenni az alapokig. Nehogy gyenge legyen az alap, s összedőljön a ház. A *Vonzások és taszítások* (1994) című kötetben – régi kritikaviták után és újabbak előtt, nemcsak a kritikára érvényesen – *A szépség és a felé mutató csillagok. Hat tézis a kritika esélyeiről* címmel alkotó és befogadó, műalkotás és műértelmezés kettős esélyével vagy esélytelenségével kapcsolatban fogalmazott meg téziseket. Mivel az ember történelemben él, a történelmi szemlélet, historicista szempont nehezen rekeszthető ki. Akár az időben előre haladva, akár visszafelé olvassuk az irodalmat, vagy éppen többirányú látásnak elköteleződve, a történeti nézőpont aligha negligálható. Ám a történet az egymástól elválaszthatatlan hármasság egyik alkotóeleme csupán. A történeti folyamatok feltárása ugyanis összefonódik az általános formatörvények elemzésével és a művek interpretációjával, az elmélettel és a kritikával. „Az elmélet csak a történet és kritika múltbeli és mai anyagából általánosíthat. A történet csak az elmélet fogalmaival, a kritika ítéleteivel értelmezhet. A kritika csak az elméletre figyelve, történetre támaszkodva elemezhet. Vagyis a három elem egymást inspiráló-korrigáló együttműködése nélkülözhetetlen.” Az elmélet – történet és kritika nélkül – könnyen megmerevedhet. Az utóbbi években gyakran láthattuk, milyen furcsaságok származhatnak abból, ha nem a történetből és kritikából lesz az elmélet, hanem fordítva. Aki csak a történeti szempontban hisz, könnyen írhat társadalomtörténetet vagy eszmétörténetet az irodalom közegében, de nehezen írhatja meg a nyelvben realizálódó irodalmiság történetét. A kritika pedig publicisztika lehet a történeti távlat nélkül, efemer ítélet az elmélet tanulságait mellőzve. Az alapelvek újragondolása már csak amiatt is szükséges, mert az általános elvek meginogtak, az egyetemes törvénytan, a „sensus communis” megszűnt. Nincs „közös érzékelés és ízlés”. Különösen fontos igazságokat fogalmaz meg a negyedik tézis a sorssal párbeszédet folytató mű és a mű által a sorssal párbeszédet folytató irodalmárral kapcsolatban. Az egyik véglet szerint a mű jelentése objektív és egyértelmű. A másik póluson a szubjektív és végtelenül sokértelmű jelentésben hisznek. Ennek megfelelően az értelmező vagy háttérbe szorítja önmagát mint személyiséget vagy előtérbe állítja. „Objektíváló-szcientista felfogás a századközepéről és a század második feléből. Szubjektíváló-esztéticista felfogás a századfordulóról és a század első feléből. Végtelenen egyoldalú. Valóban harmadik lehetőség kívántatik. Szintézis – szinte minden ellentétben. A mű jelentése nem meghatározóan egyértelmű, de nem is végtelenül sokértelmű. Ha csak egyet jelent, keveset jelent. Ha mindent jelent, semmit nem jelent.” A Gadamertól elemzett fogalomhármás (megértés, értelmezés, applikáció) harmadik eleméből is újabb kérdések következnek. Az egyik a megértés lehetőségének időbeli szemlélete. Mert szerző, mű és befogadó, kritikus vagy olvasó élhet ugyanazon időfolyamatban. Ám lehet hatalmas időbeli távolság, s a múlt, múltbeli mű és a jelen, jelenbeli befogadó között akkor is bonyolult hálózat alakul ki.

Poszler György módszertani fejtegetéseinek, s még inkább gyakorlatának a továbbiakban két összetevőjét emelem ki. Nem hiszi, hogy a szövegen kívül semmi nincs. Nem hiszi,

hogyan a szerző halott. Az olvasó születése nem a szerző halála. A szerzőknek van szülőföldjük, gyermekkoruk, jellemző élményanyaguk, melyből a mű, az életmű építkezik. Kosztolányi Szabadványa, Krúdy Óbudája, Márai Kassája. De maradhatunk a közelmúltnál is. Hiszen ezek a mozzanatok *Az én Pannóniámban*, a *Termelési regényben*, az *Egy családregény végében* éppúgy jelen vannak – legföljebb áttételesebben. Poszler György mindig úgy gondolta, hogy a megkerülhetetlen referenciák léteznek. Az újabb irodalomtudomány hosszú ideig nem így gondolta. Sőt, néha már az irodalom sem így vélekedett. A tudomány (egy része) mára belátta, hogy a „tisztá nyelvesség” átgondolatlan dogma. Sőt, a próza is föllázadt, jóllehet sohasem gondolta igazán komolyan, hogy a leírt szó mögött csak egy másik szó áll. Poszler György az elméleti diskurzuspiacon „menőnek” számító elméleteknek nem dőlt be. Ezzel összefüggésben a kötelező kanonizáció sem érdekelte. Nemcsak Kosztolányiról és Márairól ír, hanem Illyésről és Déry Tiborról is. Hasonlóképpen kétségesnek látta azokat a helyeseréket, melyek olykor az irodalomtudomány történetét próbálják írni. Hiszen egyáltalán nem valószínű, hogy a későnyugatos vagy történetfilozófiai beállítottságú szempontrendszer helyébe a beszédhermeneutikai lép, s azt meg a disszeminációs olvasási retorikák vagy más irányzatok váltják föl. Inkább az olyan többszólamúság a kívánatos, amire olykor nyugaton és a tengerentúl mutat példát a szellemi élet. Poszler György például korán fölismerte, hogy elmélyült kritikai, prózaelméleti és -történeti stúdiumokra van szükség. *Az elbeszélés metamorfózisa* című tanulmány 1978-ban született, s az 1983-as *Kétségektől a lehetőségekig. Irodalomelméleti kísérletek* című kötetben jelent meg. Az epikai mű elemzéseinek kérdéseit foglalja össze. A szerkezet, nyelv, nézőpont és beszédhelyzet, idő korszerű prózaelméleteken nyugvó tanulmányozásakor is az a cél vezette, hogy az esztétikai jelenségeket minél árnyaltabban értelmezze. Itt a tény szüli a teóriát, s nem fordítva. Az elmélet abszolutizálása helyett a műalkotás tisztelete jellemzi.

Poszler György jó néhány tanulmánya, nyilatkozata elárulja, hogy regényvonzásai és -választásai között kiemelt helyen említetik a 19. századi nagyrealizmus. E regényforma (típus?) bomlását tudomásul veszi, eredményeinek semmibe vételét nem. A csodához visszakanyarodó modern regény útjait érzékenyen követő Szerb Antalt kissé meg is rója, amiért túlságosan abszolutizálja az újat. A hetvenes, nyolcvanas évek Lukács György-hivatkozásai is jelzik, hogy ennek az időszaknak a szemléletét alapjában határozta meg a *Balzac, Stendhal, Zola* szerzőjének esztétikája és regényelmélete. *A regény választójai. Műfaji változatok a XIX. század második felében* (1980) érdekes elmozdulást mutat. A szerző itt arra kíváncsi, mi történik a klasszikus történeti realista regény és a modern regény között. *Az Érzelmek iskolája* azonban olyan irgalmatlanul (és persze ellágyulva) adja a balzaci, stendhali regény paródiáját, hogy ennek a bomlásnak, válságnak a magyarázata föltételezi a modernség nagy regénylázadásainak befogadását. Utóbbira, mint tudjuk, Lukács esztétikája és regénypoétikája már nem volt képes. Az 1980-as kötetben tárgyalt regénytörekvésekben, a Flaubert-Maupassant összevetésben Poszler György azt tapasztalta, hogy megszűnik a személyiség. Legalábbis az a személyiség, amelyik nagy, kartartikus cselekedetekben képes megfogalmazni önmagát. A „nagy elbeszélés” porladása, eltűnése is innen datálható. Jönnek a cselekmény nélküli pszichológiai regények vagy a pszichés motiváció nélküli cselekményregények. De ezek már nem Julien Sorel vagy Bolkonszkij herceg történetei. A nagy elbeszélések szükségszerűen számolták föl magukat. Az

olvasói igény azonban megmarad: „Időnként vágyom egy elbeszélés után. No, nem olyan nagy, kötelező, csak valami kicsi, fakultatív elbeszélés után.” S vágyakozik a regényíró is – miként az utóbbi öt–tíz év új regénykorszaka egyértelművé tette. A magyar irodalom mimetikus, metonimikus hagyományának megítélésére, s nemcsak a háború utáni irodalom történetére lehet érvényes Poszler Györgynek az a megállapítása, hogy – amennyiben toleráns, pluralitást elismerő elbeszélésekről és vilásképekről van szó, akkor ezek visszfényében – „korábbi elbeszélések, vilásképek, koordinátarendszerek mimetikus és metonimikus megjelenítési formái átértelmeződhetnek, esetleg magasabb értékhangsúlyokat kaphatnak. Akkor pedig minden kezdődik előlről.”

S bizonyos szempontból kezdődik is. A Szerb Antal-monográfiában szerepel egy idézet *A stízlálás alkonya* című Halász Gábor-írásból. „Csak a realizmus nem volt hajlandó megszólalni és elárulni titkát... Emlékezett az ősök mesterfogásaira, és egyformán kijátszotta a mindenáron újtókat és a külsőségekben hagyományosakat. Tudta, hogy nem jöhet nagy író, aki vele szakíthat, és tudta, hogy az igazán nagy újra napfényre hozza a titkot. Várta új urát és parancsolóját.” A Halász-idézet lejegyzésétől közel négy évtized választ el. A magyar regényben is sok minden történt azóta: az „igazmondó regények” megtépázása, a posztmodern áttörése, s a posztmodern utáni időszak poétikai átrendeződése. Ma ott tartunk, hogy a legújabb regény – ha akarja, ha nem – hagyomány szemléletében újra számon tartja a 19. századi változatokat. Vagy úgy, hogy ironikus ellentétként szerepelteti (mint Márton László a *Testvériségben*), vagy a nagy történet, kaland tradícióját villantja föl, mint a *Hollóidőben*, Szilágyi István regényében. A részletező tapasztalati realizmus világ- és létértelmező mítosszal ötvöződik, a sejtetett, lebegtetett regényvilág bizonytalan jelentése is ebből következik. Miként az *Ölyv és gyík* című Szilágyi-tanulmány mondja: megbomlik a történelem logikája a logikájában megbomlott történelemben. Nincsenek rögzített pontok – miközben minden olyan, mintha egy hódoltsági időkben kalandozó regényben járnánk. Az értelmes cselekvés útjai ugyan nehezen fürkészhetők, a mű azonban újra nekifeszül ember és történelem – „hollóidő”-metaforában sűrített – nagy témájának. Poszler György minden biztonnyal Sándor Iván regényeit is azért követi érdeklődéssel, mert ezek a művek – újabb és újabb regényváltozatokat kidolgozva – a kelet-közép-európai történelem saját téridejét helyezik a poétikai centrumba.

Ebben a téridőben helyezhető el Poszler György nemzedékének az elfogadás és elutasítás, belenyugvás és fellázadás ellentétpárjai körül létrejövő küzdelme. Folyamatosan le kellett küzdeniük valamit, s folyamatosan újragondolni. Az utánuk jövőknek minden biztonnyal könnyebb. Az ő elnyert és elveszített illúzióik, vélt vagy valódi becsapottságaik azonban olyan termékeny fölismerésekhez vezettek, amelyek a simább, olajozottabb életű utódoknak nem – vagy nem így – adatott meg. Ezek a tapasztalatok számukra talán bármelyik nemzedéknél elementárisabban érzékeltetik a „sakk-matt helyzetek” reménytelenségét és reménységét. Az idő „nem az esztétikum (és az etikum?) felértékelődésének, hanem leértékelődésének dolgozik” – mondja Poszler György. „...a megértő-felelő kultúra mint tradíció valami újat és mást hív elő – mondja Sándor Iván. – Miközben változatlanul érvényes az a felismerés, hogy: lépni csak a teljes örökség birtokában lehet.” Gyötrő dilemmák, melyekről kortársaink jó része már nem is tud. Hiszen a naiv és a mindentudó magatartás végletei között jobbára eltűnik a *tét*. Az a *tét*, amit Poszler György egyszerre beavatottan, empátiával és tárgyyszerűen tud közelünkbe hozni.